

UDK:1072

Nargiza SULEYMANOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti ingliz tili nazariy aspektlari kafedrasida dotsenti
E-mail: nargizasulimanova@gmail.com

SamDCHTI dotsenti, PhD L.Abdullayeva taqrizi asosida

PREDIKATIVLIK VA PROPOZITIV NOMINATSIYA HODISALARI MUNOSABATI

Аннотация

Mazkur makolada predikativlik hodisasi mustaqil gaplarning (fe‘lli so‘z birikmalarning ham) voqelikka munosabatini bildiradi va bu jarayonda propozitsiyaning abstrakt ma‘noli ekanligi bilan hisoblashmaydi. Boshqacha aytganda, gap abstrakt ma‘noli bo‘lmaydi, unda biz mazmuniy jihatdan nisbiy tugallanganlikni ko‘ramiz.

Kalit so‘zlar: predikativlik, sintaktik struktura, modallik, propozitsiya, tilshunoslik.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯВЛЕНИЙ ПРЕДИКАТИВНОСТИ И ПРОПОЗИТИВНОЙ НОМИНАЦИИ

Аннотация

В данной статье явление предикативности указывает на отношение самостоятельных предложений (также глагольных словосочетаний) к действительности, при этом не учитывается, что предложение имеет отвлеченное значение. Иными словами, предложение не имеет абстрактного значения, в котором мы видим относительную завершенность с точки зрения содержания.

Ключевые слова: предикативность, синтаксическая структура, модальность, пропозиция, языкознание.

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PHENOMENA OF PREDICATIVITY AND PROPOSITIONAL NOMINATION

Annotation

In this article, the phenomenon of predicativeness indicates the relationship of independent clauses (also verb phrases) to reality, and in this process it is not considered that the proposition has an abstract meaning. In other words, the sentence does not have an abstract meaning, in which we see a relative completeness in terms of content.

Key words: predicativity, syntactic structure, modality, proposition, linguistics.

Kirish. An‘naviy grammatik tadqiqotlarda gap va uning sintaktik strukturasi haqida fikr bildirilganda, albatta predikativlik kategoriyasi xususida ma‘lumot berilishini ko‘ramiz. Biroq shunday bo‘lishiga qaramay, mazkur kategoriya doirasida bildirilgan va bildirilayotgan tilshunoslar fikrlari o‘rtasida mushtaraklik kuzatilmaydi. Bu haqda mulohaza yuritishdan oldin, mazkur kategoriyaga lingvistik terminlar izohli lug‘atlarida bag‘ishlangan lug‘at maqolalariga to‘xtab o‘tishni lozim topdik.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O.S.Axmanovning “Lingvistik terminlar izohli lug‘ati”da predikativlik hodisasi quyidagicha izohlanadi: “Предикативность (сказуемость) англ.predicativity. Выражение отношения содержания высказывания к действительности как основа предложения” [1].

A.Hojiyevning “Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati”da ham shunga o‘xshash fikr bayon qilinadi: “Gap mundarijasining real voqelikka munosabatining til vositalari bilan ifodalanishi. Zamon, shaxs-son va modallik kategoriyalari predikativlikni ifodalovchi grammatik vositalar bo‘lib, xabar intonatsiyasi bilan birga gapning umumiy xarakterli belgilari hisoblanadi” [2].

Ko‘rinadiki, eslatib o‘tilgan lug‘atlarning har ikkisi ham predikativlik gap mundarijasining (unda ifodalanayotgan ma‘noning) real voqelikka munosabatini ifodalovchi grammatik kategoriya sifatida izohlanadi. Hozirgacha mavjud tadqiqot ishlarining aksariyatida ham predikativlik kategoriyasi grammatik zamon, shaxs-son va modallik tushunchalari qurshovida tavsiflanadi. Fikr dalilini, masalan, V.V.Vinogradov ta‘limotida kuzatishimiz mumkin. Olimning qayd etishiga ko‘ra, predikativlik tushunchasi faqat gap bilan

bog‘lanadi va u gapda ifodalanayotgan ma‘noning gap bilan bog‘lanadi va u gapda ifodalanayotgan ma‘noning voqelikka munosabatini bildiradi. Bunda modalik, zamon, shaxs-son kategoriyalari ustuvor ahamiyat kasb etadi [3]. V.V.Vinogradov zamon, modallik, shaxs-son kategoriyalari ichida modallik muhim mavqega ega ekanligini, zotan, u gapning doimiy hamrohi sifatida faollik ko‘rsatishini alohida ta‘kidlaydi [2].

Ravshanki, propozitsiya tushunchasi mantiqiy tadqiqotlar doirasida vujudga kelgan bo‘lib, u bugungi kunda tilshunoslikda ham qo‘llanilmoqda.

Ammo bu orqali uni sof lingvistik tushunchaga aylangan deb bo‘lmaydi. Uning vositasida gapning dastlabki mantiqiy shakllanishi vujudga keladi. Fikr dalilini hozirgi mantiqiy tadqiqotlarda predikat terminining propozitsion funktsiya termini bilan sinonimik ma‘noda qo‘llanishida ko‘ra olamiz.

Natijalar. Predikativlik aslida mantiqiy tushunchadir. U predikat so‘zi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, keyinchalik undan tilshunoslikda ham foydalana boshlandi. Ammo tilshunoslarning ba‘zilari, yuqorida eslatib o‘tilganidek, uni mantiqiy hodisa deb, ayrimlari esa mantiqiy-grammatik hodisa deb tushunmoqdalar. Taniqli tilshunos T.P.Lomtevning fikriga ko‘ra, predikativlik mantiqiy tushunchadir. Gap orqali beriladigan xabarning voqelikka munosabati ham mantiqiy nuqtai nazaridan o‘rganilmog‘i lozim. Bu haqda so‘z yuritganda T.P.Lomtev quyidagilarni ta‘kidlaydi: “Predikativlik grammatik tushunchani taqozo etmaydi.

Predikativlik voqelanishining belgisi shaxs yoki zamon tushunchalari emas, balki berilayotgan xabarning rost yoki yolg‘onligidir. Bu esa predikativlik gapning grammatik

xususiyati emas, balki mantiqiy xususiyati ekanligini dalillaydi.”

T.P.Lomtev predikativlik hodisasi bilan nominativlikni bir – biriga qarama – qarshi hadisalar sifatida talqin etadi. Bunda olim xabar ifodasi talqinini Стол стоит gapi misolida ko'rsatib beradi. Ayni paytda, albatta, predikativlik orqali voqelikka munosabat bildirilmoqda. Demak, predikativlik – bu atov ma'nosini anglatmaydigan, xabar ifodasini beradigan hodisadir.

G.N.Manaenoning tadqiqot ishlarida ham T.P.Lomtevnin fikriga yaqin mulohaza kuzatiladi. G.N.Manaenko propozitsiyani nominatsiyaning natijasi sifatida tavsiflaydi va predikatsiya tushunchasi propozitsiya shakllanishida qatnashmasligini, bu ikki hodisa bir-biriga zid ekanligini alohida uqtiradi. Olimning fikriga ko'ra, “Lingvistik ensiklopedik lug'at”da (–M.:1990) predikatsiya propozitsiyani shakllantiruvchi vosita ekanligi haqida berilgan ma'lumot ilmiy asosli emas .

“Lingvistik ensiklopedik lug'at”da berilgan maqola Yu.S.Stepanov tomonidan yozilgan bo'lib, unda predikatsiya hodisasi ikki bosqichga bo'linishi ta'kidlanadi. Birinchi bosqichni muallif noto'liq (tugallanmagan) predikatsiya shakllanishi deb ataydi va bunda predikatsiya propozitsiyani shakllantiruvchi vosita sifatida tavsiflanadi. Ikkinchi bosqichda predikatsiya hodisasining to'liq shakllanishi qayd etiladi. Ayni paytda, ya'ni ikkinchi bosqichda tasdiq, inkor (rostlik, yolg'onlik) kabi propozitiv ma'nolar hosil bo'lishi aytiladi .

G.N.Manaenko gapning propozitiv strukturasi shakllanuvchi tasdiq, inkor ma'nolari va ularning voqelikka munosabatini o'rganish predikatsiyaning emas, balki referentsiyaning vazifasi ekanligini eslatib o'tadi. Bundan tashqari, predikatsiya propozitsiyani shakllantiruvchi akt emasligini ham alohida ta'kidlaydi. Lug'atda ko'rsatilgan ikkinchi bosqich predikatsiya hodisasining emas, balki predikativlik hodisasining vujudga kelishi bilan bog'liqdir .

Bugungi kunda tilshunoslikda predikativlik hodisasini propozitsiya tushunchasi bilan bog'lab talqin etish holatlari ham kuzatilmoqda.

V.B.Kasevich predikativlik hodisasi tadqiqiga semantik sintaksis nuqtai nazaridan yondashadi va predikativlik predikatning o'z argumenti bilan qiyoslanishidan boshqa narsa emasligini va qaerda propozitsiya bo'lsa, u yerda predikativlik hodisasi ham shakllanishini ta'kidlaydi . Ammo shuni ham aytish kerakki, propozitsiya tushunchasi talqini bobida ham tilshunoslar fikrlari bir xil emas. Masalan, N.D.Arutyunova uni gapning modallik, kommunikativ hamda shu gapning hosila qurilmalari uchun umumiy bo'lgan semantik invariant deb tushunsa, S.D.Kasnelson propozitsiyani relyasion predikat tushunchasi bilan bog'laydi va uni ichki nutq mahsuli sifatida talqin etadi . Darhaqiqat, propozitsiyaning ifodalanishida relyasion predikat muhim rol o'ynaydi, zero, propozitsiya ana shu relyasion predikatning bo'sh o'rinlarini to'ldirish orqali voqelanadi. H.Usmonovning qayd etishiga ko'ra, propozitsiya muayyan sintaktik qurilma vositasida ifodalangan ob'ektiv voqelikni aks ettiradi. Ammo, bizningcha, bu o'rinda propozitsiya tushunchasining tavsifi mubolag'ali berilgan ko'rinadi. Chunki ob'ektiv voqelik gap orkali ifodalanadi, propozitsiya esa gap shakllanishining mazmuniy sinchini tashkil etadi, xolos. Buni N.A.Arutyunova keltirgan quyidagi misollar orqali izohlash maqsadga muvofiqdir: «Men ta'kidlaymanki (shubha qilamanki, o'ylaymanki, bilamanki, inkor etamanki), shaharda tartibsizliklar boshlangan. «Men so'rayapman: shaharda tartibsizliklar boshlanmadimi? Va hokazo».

N.D.Arutyunovning to'g'ri qayd etishiga ko'ra, bu gaplarning barchasi asosida «shaharda tartibsizliklar boshlanishi» tarzida izohlanishi lozim bo'lgan semantik invariant yotganligini ko'ramiz. Aynan ana shu narsa

propozitsiya tushunchasini taqozo etadi va u bir paytning o'zida gapning nominativ aspektini ham belgilaydi .

Ko'rinadiki, propozitsiya berilayotgan xabar ifodasining markazini tashkil etuvchi insonning kognitiv salohiyati bilan uzviy bog'lanadi. Bu o'rinda J.Andersenning quyidagi mulohazasini keltirish o'rindir: “...Propozitsiya bilish hodisasining eng kichik elementidir, yohud boshqacha aytganda, u chin yoki yolg'onligini tahlil etish mumkin bo'lgan eng kichik ta'kiddir” . Predikativlik hodisasi ham, avval qisman eslatib o'tilgani kabi, mantiqiy tushunchadir. Tilshunoslar unga grammatik maqom berish maqsadida o'z tadqiqotlarida, sun'iy ravishda bo'lsa-da, zamon, shaxs-son tushunchalarni iste'molga kiritmoqdalar. Modallik esa aslida mantiqiy tushunchadir. Biroq shuni ham aytish kerakki, ba'zi tilshunoslar predikativlik hodisasi grammatik tushuncha emasligini, u sof mantiqiy xarakterga ega ekanligini ham ro'yirost aytmoqdalar. masalan, prof. T.P.Lomtev tadqiqotlarida buni kuzata olamiz. Bu haqda olim quyidagi fikridadir: “Предикативность есть общее глобальное логическое свойство всякого высказывания, выраженного любым предложением” [4]

T.P.Lomtev ham fe'lnin zamon va shaxs-son kategoriyalari predikativlik ifodalovchi vositalar emasligini qayd etadi, zotan, predikativlik grammatik hodisa bo'lolmaydi. Bu xususda olimning fikri qat'iydir: “Предикативность есть логическое, а не грамматическое свойство предложения” [4]. Shu bois olim predikativlikni ko'rsatuvchi omillar shaxs va zamon tushunchalari emas, balki haqqoniylik yoxud yolg'ondir, degan xulosaga keladi [5]. Predikativlik xabar ifodasi bilan bog'liq bo'lib, nominativlik tushunchasiga qarama-qarshi turadi. Masalan, stol so'zi alohida olinganda muayyan buyumning nomini bildiradi va tinglovchi uni shu tarzda tushunadi. Baland stol stolning oyog'i deganimizda ham uning nominativ ma'nosi o'zgaraydi. Biroq Stol turibdi deyidigan bo'lsak, ma'lum bir ifodasini bergan bo'lamiz. Demak, predikativlik xabarni anglatadi va bu orqali nominativ ma'noga qarama-qarshi turadi. Predikativlikni kesimlilik tarzida izohlab bo'lmaydi. Chunki u holda predikativlik gapning kesimi bilan ifodalangan bo'ladi.

Predikativlik gapning umumiy shakli orqali ifodalanadi va bunda muayyan xabar tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi [6]. Ammo xabarning tasdiq yoki inkor shakllarda berilishi nuqtai nazaridan masala tavsifiga yondashdigan bo'lsak, u holda tasdiq yoki inkor ma'nolari alohida sintaktik strukturalarda berilishini ko'ramiz. Mazkur hodisani esa grammatik maqomda deya olamiz.

Ko'rinadiki, T.P.Lomtevnin fikriga ko'ra, predikativlik grammatik hodisani emas, balki mantiqiy hodisani taqozo etadi.

Muhokama. Shunday qilib, gapning nominativ ma'nosi predikativlik hodisasi bilan mushtarak emasligini prof. T.P.Lomtev ham alohida ta'kidlaganini kuzatamiz. Darhaqiqat, gapning nominativ ma'nosi propozitiv struktura zahirida, aniqrog'i, propozitsiya hodisasi tayanuvchi situatsiya zahirida vujudga keladi. Bunda, albatta, inson omili muhim ahamiyat kasb etadi. V.A.Zveginsevnin to'g'ri qayd etilishiga ko'ra, situatsiya kommunikativ jarayon mazmuni e'tibori markazida turadi. Ana shu ma'noda situatsiya global xarakter kasb etadi. Biroq real voqelik o'zicha hech qanday situatsiyani anglatmaydi, zotan, u inson tushunchasidan tashqaridadir. Situatsiya haqida inson omili ishtirok etgandagina so'z yurita olamiz. Real voqelikni inson omilisiz tasavvur etadigan bo'lsak, u holda hech qanday situatsiya xususida fikr qila olmaymiz [3].

Ko'rinadiki, situatsiya real voqelik bilan bog'liq bo'lsa-da, inson omilining ishtirokisiz u faqat abstrakt tasavvuriligicha qoladi. Mazkur haqiqat bilan hisoblashmas ekanimiz, predikativlik, nominatsiya va propozitsiya hodisalari

tavsifini to'g'ri bera olmaymiz. Bu hususda so'z yuritilganda G.N.Manayenkoning quyidagi fikrini aynan keltirish, nazarimizda, foydadan xoli bo'lmaydi: "...представляется необходимым, во-первых, прояснить содержание предикации как логической категории, во-вторых, установить релевантность понятия предикации задачам исследования языка и речи, и, в-третьих, внести, если потребуется, коррективы в содержание лингвистических понятий пропозиции и предиката, обусловленные их совместным использованием с понятием предикации при построении синтаксической теории" [7].

Propozitsiya gap strukturasiining markazida turuvchi semantik invariant maqomida ekanligi eslatib o'tilgan edi. Aynan ana shunga ko'ra propozitsiya gapning nominativ ma'nosi bilan uzviy bog'lanadi. Bu esa, o'z navbatida, propozitsiya predikativlikdan keskin farqlanishini ko'rsatadi. Bu xususda so'z yuritganida G.N.Manayenko tubandagilarni alohida ta'kidlaydi va bunga biz to'liq qo'shilamiz: "...

предикация не столько акт создания пропозиции, сколько закономерный акт её «разрушения»" [7].

Xulosa. G.N.Manayenkoning mazkur fikriga to'liq qo'shilish mumkin, zotan, propozitsiya hodisasi mazmuniy salmog'iga ko'ra abstrakt strukturasi taqozo etadi va, garchi uning ortida muayyan situatsiya tursa ham, ushbu situatsiya to'liq gapning nominativ ma'nosi bilan bog'liq situatsiyadan birmuncha farq qiladi. Boshqacha aytganda, propozitsiya bog'liq situatsiya ham abstrakt xususiyatli bo'ladi. Buning boisi shundaki, propozitsiya to'liq shakllangan gaplar transformalarining semantik sinchi, invariant hisoblanadi. Predikativlik hodisasi esa mustaqil gaplarning (fe'lli so'z birikmalarning ham) voqelikka munosabatini bildiradi va bu jarayonda propozitsiyaning abstrakt ma'noli ekanligi bilan hisoblashmaydi. Boshqacha aytganda, gap abstrakt ma'noli bo'lmaydi, unda biz mazmuniy jihatdan nisbiy tugallanganlikni ko'ramiz. Demak, propozitsiya va predikativlik hodisalarning har biri o'zicha mustaqildir.

ADABIYOTLAR

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969.- С.346.
2. Арутюнова Н.Д. Пропозиция // Лингвистический энциклопедический словарь. – М, 1990. - С. – 401
3. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975.-С.266.
4. Дешериева Т.И. О соотношении модальности и предикативности// Вопросы языкознания, 1987. №1 – С.36.
5. Звегинцев В.А. Мысли о лингвистике.-М., 1996 –С. 186.
6. Кацнельсон С.Д. Речемыслительные процессы // Вопросы языкознания, 1984. №6. - С. 3-8.
7. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent, 1985, 69-70-betlar.
8. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. –М., 1988.-С.69.
9. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории.- М., 1972.- С.27.
10. Манаенко Г.Н.Предикация, предикативность и пропозиция в аспекте «информационного» осложнения предложения// Филологические науки, №2, 2004. –С. 62-63.